

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

№4 (6) 2024

MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA

Has been published since 2020

No. 4 (6) 2024

Astana 2024

**EDITORIAL TEAM OF THE JOURNAL
MEDIEVAL HISTORY OF CENTRAL EURASIA**

CHIEF EDITOR

Doctor of historical sciences,
Assistant Professor
Nursultanova L.N.

EDITORS:

Ibraeva A.Y.	PhD(Kazakhstan)
Shevnina I.V.	PhD in History (Kazakhstan)
Balgabayeva G.Z.	Candidate of Historical Sciences, Professor, (Kazakhstan)
Kushkumbaev A.	Doctor of Historical Sciences, Professor, (Kazakhstan)
Atakan Akcay	PhD in History (Turkey)
Meltem Akinci	PhD in History (Turkey)
Salikhov A.G.	Candidate of Historical Sciences, (Russia)

Editorial address: 8, Kabanbay Batyr avenue, of.316, Nur-Sultan, Kazakhstan, 010000
Tel.: (7172) 24-18-52 (ext. 316)
E-mail: medieval-history@isca.kz

Medieval History of Central Eurasia
Owner: Astana International University
Periodicity: quarterly
Circulation: 500 copies

CONTENT

N.Umbetov THE SOCIO-POLITICAL PROCESSES DURING THE RISE TO POWER OF ABULKHAIR KHAN FROM THE SHIBANID DYNASTY.....	5
A.Beisenov, A.Kopisheva IMPLEMENTATION OF THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS IN THE ONE BELT ONE ROAD INITIATIVE.....	17
Е.К.Рахимов АҒАРТУШЫ-ДЕМОКРАТ Г.Н. ПОТАНИН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ.....	22
Қ.Еримбетова ТАРИХИ ҚҰЖАТТАҒЫ АЛАШОРДА: ТҰҢҒЫШ ОРАЛ ОБЛЫСТЫҚ СЪЕЗІ ХАТТАМАСЫ.....	30

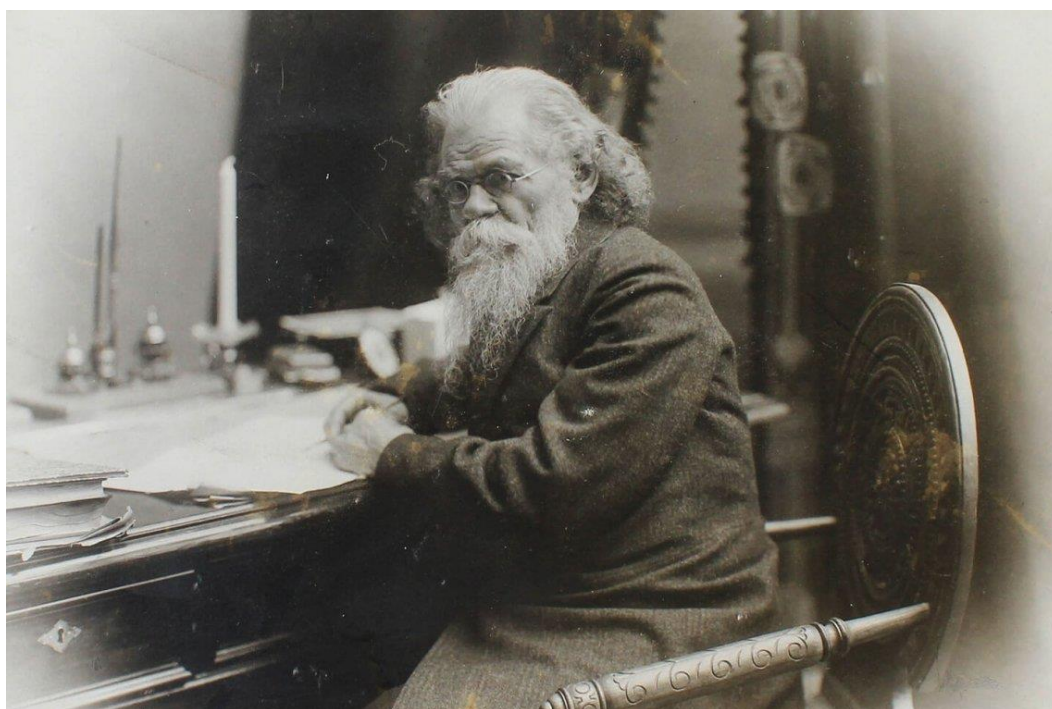
АҒАРТУШЫ-ДЕМОКРАТ Г.Н. ПОТАНИН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ

Рахимов Ерниұр Кендібайұлы ^а

^а Өнер және гуманитарлық ғылымдар жоғары мектебі, Астана халықаралық университеті, доцент, PhD, yernur_rakhimov@mail.ru, 010000, Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Григорий Николаевич Потанин – көрнекті шығыстанушы, фольклортанушы, этнограф, тарихшы, географ, саяхатшы және ағартушы-демократ. Ол Қазақстанды, Сібірді және Орталық Азияны ғылыми зерттеуге зор үлес қосқан. Мақалада Г.Н. Потаниннің қазақ халқымен байланысы жайлы баяндалады. Оның XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басындағы қазақтардың ұлттық болмысының қалыптасуындағы ықпалы ашылып зерттелінді. Бұл үшін оның қазақ халқы туралы өмірінің әр кезеңдерінде айтқан пікірлерін талдау жасалынған. Г.Н. Потанин қазақ халқына зор құрметпен қарағаны, себебі өзі Қазақ даласында казак отбасында дүниеге келген, жастайынан қақтың әйгілі ғалымы Шоқанмен дос болған, ал қартайған шағында Алаш қайраткерлерімен тығыз байланыста болғанынан. Қорытынды да Г.Н.Потанин гуманист ойшыл ретінде қазақтардың «оянуына» үлес қосқаны және қазақ халқының өзіндік санасының қалыптасуына елеулі ықпал жасағаны айтылады.

Кілт сөздер: Г.Н. Потанин, Қазақстан тарихы, қазақтар, қоғамдық ой, қазақ зиялылары, ұлттық болмыс.

Сурет 1. Г.Н. Потанин. Фото. Томск қаласы, шамамен 1915 ж. [Электрондық ресурс]. Дерек көзі: URL: <https://lib.tsu.ru/ru/gn-potantin-portrety-i-pozdravitelnye-adresa>

Кіріспе

Григорий Николаевич Потаниннің таланты көп қырлы болды. Оның өмірі мен

шығармашылығының парақтарын кезең-кезеңімен жаңғырта отырып, біз алдымызда ірі ғалым-саяхатшыны, өз дәуірінің өзекті

мәселелеріне жауап берген дарынды жазушы-публицистін, Сібір және Орталық Азия байырғы халықтарының қорғаушысы және досын көреміз. Ол көптеген ғылыми зерттеу экспедициялар мен оқу курстары мен үйірмелерінің ұйымдастырушысы да болған.

Мұның бәрінің астарында Г.Н. Потанинның нағыз үлкен адамгершілігі жатыр. Балалық шақтың қиын кезіне, казактық бұрғысына, ауыр еңбекке және қуғынға қарамастан Г.Н. Потанин Ресейдегі ең адамгершілікті тұлғалардың бірі болып қала берді. Ол Сібір мен Қазақстанның заңсыз отаршыл жағдайына және оның байырғы тұрғындарының қорлауына қарсы күресті. Бұл тек осы жердің патриоты болғаны үшін ғана емес, өзінің іс-әрекетінің негізгі қозғаушы күші ретінде әділдік пен адамгершіліктің іргелі категорияларын таңдағандықтан болды. Осы орайда Г.Н. Потанин – бүкіл әлемнің азаматы, адами қасиеттердің өз заманындағы эталоны деуге болады.

Замандастары үшін Г.Н. Потанин жалған дүниеден тыс адам сияқты көрінді. Оның жанқиярлығы мен адалдығы көпшілікті таң қалдырды. Сондықтан болар қазақ зиялылары XX ғасыр басында, атап айтқанда Әлихан Бөкейханов Г.Н. Потанинге «әулие» деген лақап ат қойған. Біздің ойымызша, бұл бағалауда керемет немесе асыра сілтейтін ештеңе жоқ. Өмірбаянның көптеген сәттерінен біз бұл құбылыстың ерекше табиғатына үнемі көз жеткіземіз. Адалдық пен принципшілдік Г.Н. Потаниннің мінезінен XX ғасырдың басындағы революциялық жылдарда да анық көрінді.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Григорий Николаевичтің қазақ халқына деген ерекше сезімі бала кезінен қалыптасқан. Өйткені, ол қазақ топырағында өскен, жастайынан қазақ халқының мәдениетін бойына сіңірген, дала халқының төл мінезін, тілін жетік білген. Баршаға белгілі, ол 1835 жылы қазіргі Павлодар облысы, Аққулы ауданында орналасқан Ямышево селосында дүниеге келген. Сол уақытта бұл казачестволық станица еді.

Қай жерде болса да, ол қазақ даласының істеріне үнемі қызығушылық танытқан, қазақтар арасында көптеген достары болып, олармен хат алмасып тұрған [1, б. 34]. Ғалымның гуманистік ой-өрісі мен қазаққа деген жақсы көзқарасының қалыптасуына көрнекті ғалым Шоқан Уәлихановтың ықпалы зор болды. Сонымен қатар, Г.Н. Потанин XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы қазақ ұлттық элитасының жетекшілерімен байланыста болды. Бұлар – Мұса Шорманов, Әлихан Бөкейханов, Әлімхан Ермеков.

Біздің зерттеуімізге негіз болған Г.Н.Потаниннің түрлі жылдары жазған хаттары, мақалалары, еңбектері. Олардың көбі соңғы жылдары баспадан шықты, соның ішінде оның 170-жылдығына орай 3 томдық таңдамалы жинақтары жарық көрген. Ғалым, ағартушы-демократтың жазбаларын зерттей отырып, біз оның Абай Құнанбайұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Мағжан Жұмабайұлы шығармашылығымен таныс болғанын білдік. Ғалымның жазбаларына қарағанда, ол қазақ халқының ұлттық санасының жаңғыруын құптап, «Алаш» қозғалысының пайда болуын естіп, қуанғаны белгілі болып тұр.

Ескеріп кетуіміз керек, Г.Н. Потанин еңбектерінен үзінділер келтіре келе, төңкеріске дейінгі дәуірде қазақтардың аты бұрмаланып «қырғыздар» жазудың ерекшелігін атап өткен жөн. Сондықтан түпнұсқадағы «қырғыздар», «қырғыз халқы» деген сөздерді тиісінше дұрыс «қазақтар», «қазақ халқы» деген сөздермен ауыстырдық.

Мақаланы жазуға қолданылған әдіс-тәсілдер: тарихи-биографиялық, деректемелік талдау. Нәтижесінде интерпретация (пайымдау) жасалып, қорытынды шығарылды.

Талқылау және нәтижелер

Григорий Потаниннің шығармаларында, оның туған жері – Ертіс өңірі ерекше орын алады. 1877 жылы Ертістің жоғарғы ағысына жасаған сапарында ол былай жазады: «Біз тұратын бұл өлке – адамның нағыз Отаны. Алғашқы [күн] культі осы жерде пайда болды. Мұндағы өзендер алғашқы адамдарға

ананың құрсағындай көрініп, әкелерін тау шыңдарынан көрген. Адам ата мен Хауа ананың жұмағы Ертістің жоғарғы ағысында болғанына енді сенімдімін... » [2, Б. 91].

«Шығыстың алғашқы сәулелері» еңбегінде Г.Н. Потанин Ресей империясының байырғы халқынан шыққан екі адам – бурят Доржи Банзаров пен қазақ Шоқан Уәлихановтың өмірі мен қызметін қызықты етіп салыстырады. Ол былай деп жазады: «Сібірдегі көптеген жергілікті тайпалардың ішінен тек екеуі ғана, буряттар мен қазақтар, орыстың білімді қоғамының қатарына өз өкілдерін берді: бурят ортасынан Доржи Банзаров, қазақ ортасынан Шоқан Уәлиханов шыққан».

Банзаров пен Уәлиханов өз халықтарының ерекше құбылыстары ретінде, Григорий Николаевичтің сөзімен айтқанда, «Бұл адамдар шыққан тайпалардың өмір сүруге жарамсыз мекен етуден басқа тарихи міндеті жоқ деген пікірдің қателігін орыс қоғамына көрсеткен құбылыстар болды. Ауыл шаруашылығы және даланың басқа жоғары нәсілдері үшін тартымсыз және оларда осы шөлдер арқылы жүзеге асырылатын халықаралық қатынастар үшін пайдалы өмір сүру жағдайларын жасайды». [3, Б. 617].

Г.Н. Потанин Сібір мен Қазақстан халықтарының оқу-ағарту ісіне үлкен көңіл бөлді, олардың орыс және дүниежүзілік мәдениетпен, адамзат жетістіктерімен, білім мен біліммен танысуын қызу қолдады. Бұл оның ағартушылығының бір көрінісі еді. Ол империяның отарлардағы саясатты былайша әшкерелейді: «Сібірдің байырғы халықтарына қатысты орыстандыру шараларын тоқтату керек. Осы аймақтарда өз тілінде оқытатын мемлекеттік мектептер құрылуы керек, жергілікті әйелдердің білім алуына ерекше назар аудару керек. Саны көп халықтар – қазақтар мен буряттар үшін балаларын ана тілінде оқытатын гимназиялар құру керек» [4, Б. 287].

Г.Н. Потанин таза ағартушылықтан тыс шығатын, бірақ империяның жергілікті халықтарға қатысты саясатының жалпы тұжырымдамасына әсер ететін түбегейлі шараларды ұсынады: «Мектептерді екі-төрт есеге көбейту, оларды жергілікті тілдегі

оқулықтармен және арнайы дайындалған мұғалімдермен қамтамасыз ету бұратана халықтардың өмірін жақсарту үшін әлі жеткіліксіз. Мемлекеттің бұратаналарға деген көзқарасын түбегейлі өзгерту қажет. Елімізде оқу-ағарту саласының таралуына жергілікті тайпалардың сепаратистік қозғалыстарынан қорқу үлкен кедергі келтіруде. Бұл алаңдаушылықтар үкіметті елеулі қадамдар жасаудан және ұлттық мектептерге қомақты қаражат жұмсаудан ұстап тұр», – деп жазады Григорий Николаевич «Бұратана мектептер мәселесінің жаңа курсы» деген мақаласында [5].

Қазақ халқына арналған тамаша жолдарды Г.Н. Потанинның «Соңғы қазақ ханзадасының киіз үйінде» атты естелік мақаласынан кездестіреміз. Бұл шығармаларды оқып шығудың сәті түскен оқырманның, алғашқы сөйлемдерінен-ақ, жан дүниесінің тереңдігіне үңілуі, ең бастысы, қазақ елінің тамаша болашағына деген сенімі бірден пайда болады.

«Жас қазақ» қозғалысы дүниеге келетінін болжауға болады» деген жолдарды жүрек дірілсіз оқуға болмайды. Ол халқын қалай байытады, ойы қай бағытта жұмыс істейді, оның ақыл-ойы мен сезімі қандай өнім жасайды, ғылым мен өнер саласында Ресей қоғамымен не бөліседі? Малоростар пен поляк сияқты қазақ елінен де қазақша да, орысша да жазатын қос тілді жазушылар шығады деп болжауға болады».

Сол жерде: «Қазақ халқы еті тірі, дені сау, өмірге құштар; олар көңілді болғанды жақсы көреді, олар костюмдегі ашық түстерді және өмірдегі мерекелерді ұнатады. Бұл халықтың қайтыс болғанды жерлеу рәсімдері ойындармен, жарыстармен, әндермен, жарыстармен, ән мен лирикалық шығармашылықпен ұзақ және үлкен мерекелерге айналады. Көркемдік шеберлік пен киінудегі жарыстар қазақтардың бойында белгілі бір қасиетті тудыруы мүмкін, бұл оларды француздарға ұқсатады. Афиналықтар сияқты қазақтар да жаңалықтарға (хабарлар) ерекше құмар; бұл құмарлық жас ұрпақта білімге деген

қызығушылықпен алмастырылады» [6, Б. 314-315].

Бірақ гуманисттің бұл жолдарында дала халқына деген сүйсіну ғана емес, қазаққа деген шынайы жанашырлық, оның болашағына, қоғамдағы зайырлылықтың дамуына, даланың ағартылуына деген қамқорлық сезіледі.

Міне, тағы халық тағдырына қынжылыспен қараған гуманист ғалымның сөздері: «Өзіміздің қазақтың зайырлы бағыты пайда болуы үшін қазақ халқының жоғарғы қабаттарында өз ұлтына, туған тілін оқуға, оның тарихына, салт-дәстүріне, көне дәуірдің ауызша ескерткіштеріне деген қызығушылықты, мүддені ояту керек. Өзірге қазақ халқына деген қызығушылық тек шығыстанушылар, этнографтар, фольклоршылар тарапынан ғана оянды. Бірақ олар қазақ халқын өзіндік санасын ояту мақсатында емес, тек еуропалық білімді толықтыру үшін ғана зерттеп жүр» [6, Б. 313].

Шоқанның қайталанбас құбылысын атап өткен Г.Н. Потанин өзінің естелігінде Ресейдегі зайырлы оқу орындарында қазақ балаларын оқытудағы ілгерілеушілікті атап өтеді, сонымен бірге сол заманның қиыншылықтары туралы былай жазады: «Жоғары оқу орындарында курстарды бітірген білімді қазақтардың саны жыл сайын артып келеді. Өкінішке орай, курстың соңында жастар бір жерде тұрақтамай, қазақтың кең-байтақ жеріне шашырап кетеді немесе қазақ халқы үшін одан да тиімсіз, Еуропалық Ресейде, Кавказда, Одесса және т.с.с. жерлерде қызметте қалады. Қазақта қазақ зиялыларының рухани өмірі бастау алатын, оның мүшелері бірігіп жұмыс істейтін, бір-біріне өнеге, ақыл-кеңес айтып көмектесетін, қазақ заңгері немесе қазақ дәрігері, қазақ суретшісін кездестіретін, қазақ өнерпазы, қазақ-әдебиетші немесе қазақ-ғалымды қарсы алатындай бірегей ақыл-ой орталығы әлі жоқ. Оларды біріктіретін ешкім жоқ, қазақ зиялыларының оқу-ағартушылық талпыныстарын қорғаушы да жоқ», – деп өкінеді [6, Б. 313].

«Тоқырауын өзенінің сағасында» деген еңбегінде Г.Н. Потанин ХХ ғасыр басындағы

қазақтардың мәдени дамуындағы түбегейлі өзгерістерді байқайды, бұл ұлттық сананың өсуімен және халықтың ой-сана дамуымен байланысты деп түсінеді.

Ол, Семей облысы Қарақаралы ауданында Ақпаевтар мен Құлжановтар отбасылары құрған мәдени-ағарту қоғамы туралы баяндайды:

«Қазақ зиялылары империядағы қоғамдық өмірге, оның халқының Ресей мемлекеті құрамындағы жағдайына қатты қызыға бастады. Далада қазақ земствосы туралы сөз қозғалады; Бүкілқазақстандық Земстволық Дума идеясы қазақ зиялылары арасында пайда болды. Екі газет қазақтардың қоғамдық өмірін оятатын орган қызметін атқарады; Қостанай ауданының тумасы, біраз уақыт Қарқаралы ауданында халық мұғалімі болған Байтұрсынов мырзаның Орынборда басып шығарған «Қазақ» деген атпен; Троицкіде «Айқап» деген атпен тағы бір газет шығады. Бұл аудармада «Айай, біз қалай артта қалдық!» дегенді білдіреді. Екі газет те қазақ тілінде шығатын озық газет. Әрине, бұл бастама ғана. Қазақ журналисін ары қарай дамыту керек. Қазақтар екі газеттің де даланың батыс шетінде шығатынына, ал Шығыста өз баспа органы жоқ екеніне зар. Қазақтың ой-өрісін оятатын тағы бір құрал – білім беру қоғамдары болуы керек. Қазақ тың тұрмысы бұрынғымен салыстырғанда көп өзгерді, әсіресе соңғы жылдары күрт өзгеріске ұшырады. Ол әлдеқайда мәдениетті болып барады... Орыс оқуы қазақтар арасында алға жылжуда. Далада бүгінде жоғары білім алған адамдарды кездестіруге болады: заңгерлер мен жоғары оқу орнын бітірген дәрігерлер. Қазақтың халық ұстаздары мен фельдшерлері де сирек емес... Соңғы жылдары қазақ балаларының оқуға деген ерекше құштарлық байқалады. Мектеп желісі жыл сайын дамып келеді» [7, Б. 85-108].

Бұл жерде біз Абай Құнанбаұлы мен Ахмет Байтұрсынұлы туралы оқимыз: «Зерек ақын Ыбырайды Семей даласында жұрт жақсы біледі. Құнанбаев өзі ән шығарып, оны күйге түсірген. Бұл әндерді ауыл әншілері шырқап, авторының аты-жөнін

тыңдарман қауымға жеткізеді. Тағы бір ақын – «Қазақ» газетінің шығарушысы Байтұрсынов. Ол жас әншілердің ең жақсысы саналады».

Г.Н. Потанин халық өмірінен тамыршылдық, дамыған музыкалық қасиеттерді ерекше атап өтеді: «Қазақ халқының ақкөңіл пейілі бауырластық одақ құру әдетімен де бейнеленген; мұндай достар тамырлар деп аталады. Тамыр қандай бағалы сыйлық сұраса да, Тамыр үшін ештеңеден бас тартпайды. Қазақ жүрегі достық сезімін тұқым қуалағысы келгені соншалық, олар екі Тамырдың балалары әкелерінің рухани туыстық байланысын ұмытпасын деп бірін-бірімен құдаласады. Келіннің әкесі Тамыр ұлының атын Тамыр деп қояды. Қазақша «өкіл күйеу» [аталған күйеу бала].

Сұлу Баянның әйел махаббаты туралы қазақ әңгімесі осындай екі Тамырдың әңгімесінен басталады. Жырдың шығу тегі туралы аңызда қазақтар арасында ақындық шығармашылықтың жоғары концепциясы айтылған. Аңызда, бір кездері, дәл сол бір заманда адамдар ән айтуды білмеген кезде, ән (әрине, аспаннан шыққан жаратылыс) жердің үстінен ұшып, ән салған; ол төмен ұшқан жерде адамдар оны жақсы естіп, әндерін қабылдады. Биік жерде оның әндерін есту қиын болды, ал бұл жерлерде тұратын халықтар әнсіз қалды. Ән қазақ даласында басқа елдерге қарағанда төмен ұшты, сондықтан қазақтар әлемдегі ең жақсы әншілер.

Құдайдың аянын әннен көрген халықтың өмір сүруге және жаратуға құқығы бар. Оның жерлеу, үйлену тойы мен сот ғұрыптарында қазақтың күрделі өмірін көрсететін ерекшеліктер көп. Аңыз-әңгімелерде, халық эпостарында, мінез-құлық ерекшеліктерінде өзіндік ерекшелік мол екені сонша, ғалымдардың зерттеуіне, осындай бай материал бере алатын бұл тарихи мұрада, қазақ тұрмысы кейін салауатты бағытта даму элементтерін әбден табады» [7, Б. 85-108].

Сондай-ақ Г.Н. Потанин: «Жалпы қазақтар өмірді жақсы көреді, өлуге қорқады. Астың жеңілдігі, бірқалыпты климаты, бір-

бірімен жеке қарым-қатынасындағы жаңашырлық қазақтарда өмірге деген құштарлықты қалыптастырады. Қазақ өлімнен құтыла алмайтынын түсінгенде ғана, ерлікпен дүниеден өтеді» [8, б. 139-140].

Г.Н. Потанин қартайған шағында қазақтардың өміріне қызығушылық танытуды тоқтатпады, Томск қаласында тұрып, 1917 жылы «Төңкерістен кейінгі қазақтар» шығармасын жазады. Оның кейбір қызықты тұстарын көрсетейік: «Даланың әр жерінде қазақ комитеттері пайда болды, олар басқаруды жаңа демократиялық принциптерге айналдыра бастады. Өзінің ұлтына деген қызығушылық бірден артты. Қазақ газеттері шығып жатыр, олар өз алдына еуропалық идеяларды қазақ бұқарасына тарату міндетін қойды. Қазақтың ең ықпалды басылымы – Торғай облысының тумасы Ахмет Байтұрсынов негізін қалаған «Қазақ» газеті Орынборда басылады. Газетті құрастыруда Байтұрсыновқа Дулатов пен сұлтан Әлихан Бөкейханов көмектесіп жатыр. Әлихан Бөкейханов – Қарқаралы ауданының тумасы, Тоқырау өзенінен. Ол Петроградтағы орман шаруашылығы институтының курсы аяқтаған.

Қазіргі уақытта қазақтарда төрт газет бар: 1) «Қазақ», Орынборда шығады, 2) «Сарыарқа», Семейде шығады, 3) Бөкей Ордасында «Ұран», 4) «Алаш», Ташкентте басылып шықты. Қазақ баспасөзі қазақ халқының бойындағы ұлттық сананы оятуды өзінің алғашқы міндеттерінің бірі ретінде қойды, бірақ оның үгіт-насихаты халықтың тек жоғарғы қабаттарын қамтып, сауатсыз бұқараға таралмады. Сонымен, оның жоғарғы қабаттарға әсері толық болмады. Өйткені ол цензурамен шектелді.

Ресейдегі төңкеріс қазақ өмірін мықтап байлаған түйінің үзді. Баспасөзге еш қысылмай сөйлеуге мүмкіндік берілді. Қазақтың жасырын жастар ұйымдары құдайдың нұрына шығып, патриоттық «Бірлік» қоғамына бірікті. Республика жариялаған сайын дала терең тыныс алды. жағдай күрт өзгерді. Күйсіз арман деп есептелген нәрсе үмітке айналды; мызғымастай көрінген нәрсе қозғала бастады. Үш миллиондық қазақ халқы

ғасырлар бойы сол қалпында қалып қойғанымен, қазір республика жарияланып, бұл бұқара мұз тұтастай көшті.

Қоғамдық мүдделер қорғала басталды, қазақ қоғамдарын ұйымдастыру қолға алынды. Қазақ комитеттері даланың әр жерінде құрылып, олардың арасында байланыс орнады. Ең алдымен қазақ халқының өкілдері қазақ даласына земстволық мекемелерді енгізу мәселесін қолға алды. Земство халыққа қоғамдық қажеттіліктер үшін салық салуға әкеледі. Халық басшыларының қолында ақша болса, халық ағарту ісін тиісті деңгейге көтеруге мүмкіндік алады. Дала мектебі өзгереді. Даладағы жүйелі мектеп желісі бойынша әлі бірде-бір жоба жасалмағанымен, бұл туралы қазірдің өзінде айтылып жатыр. Қазақтар педагогика ғылымының соңғы жаңалықтарын ұтымды пайдаланып, ең алдымен, халық мұғалімдерін дайындау үшін далада бірқатар мұғалімдер семинарияларын құру көздеп тұр.

Болашақта қазақтар бүкіл қазақтың рухани өмірінің орталығына айналуы тиіс, жастар университетте білім алуды армандайды. Қазақ қозғалысында мемлекетке қауіпті ештеңе жоқ. Бұл салауатты, ұлттық қозғалыс. Мемлекет қазақтардың өз халқының ішінде өзінің жасампаздық күш-қуатын дамытумен айналысатындығынан ешқандай қауіп-қатерді болжамайды» [9, Б. 3]. Бұл сөздерде біз ғалым, ағартушы-демократ Г.Потаниннің жоғары деңгейдегі адамгершілігін, қазақ халқына деген жылы ілтипатын көріп тұрмыз.

Қорытынды

Осылайша, гуманист ғалымның қазақтар туралы айтқанын талдау халықтың өзіндік сана-сезімін қалыптастырудағы, қазақтарды дүниежүзілік мәдениет пен ағартушылыққа таныстырудағы жоғары рөлі туралы қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Қорыта келе, біз Г.Н. Потанин қазақ халқының ірі жақтаушысы ретінде, отаршылдық әкімшілігі алдында оның мүддесін қорғаушы екенін түсініп білдік. Ол жаңадан бой көтерген «Алаш» қозғалысын

жан-жақты қолдап, оның басшыларының табыстарына қуанып, олар өз кезегінде оны «Сібір ақсақалы» деп ризашылықпен атаған.

«Алаш» жалпыұлттық қозғалысының көшбасшысы Ә.Н. Бөкейханов 1913 жылы «Қазақ» газетінде жариялаған мақаласында Г.Н. Потанинге ғалым, белсенді қоғам қайраткері, қазақ халқының досы ретінде өте жоғары баға берді. Бұл қазақ зиялыларының «Сібір ақсақалына» деген құрмет, әрі сипайылығы еді.

1915 жылы Григорий Николаевич Потаниннің 80 жылдығына орай Алаштың көрнекті қайраткері Міржақып Дулатұлы ол туралы естелік мақала жазды, ал ақын, қоғам қайраткері Ахмет Байтұрсынов оған өлең жолдарын арнаған [10, Б. 79-83].

Григорий Потанин – тұңғыш қазақ зиялысы Шоқан Уәлиханов пен XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы қазақ интеллигенциясының тамаша өкілдері арасындағы дәнекер көпір іспеттес. Григорий Николаевич қиыншылық пен қуғын-сүргінге толы, бірақ ұзақ өмір сүрді: ол 1920 жылы 85 жасында дүниеден өтті. Ол өзінің досы әрі пікірлес адамы болған Шоқан армандаған қазақ халқының өміріндегі өзгерістерді, ағартушылық қызметінің жемісін көре алған нағыз бақытты адам болды [11].

Г.Н. Потаниннің бүкіл өмірі мен қызметі ұлтына, дініне қарамастан адам игілігіне арналды, сондықтан оны бас әріпшен Гуманист деп атаймыз. Оның қазақ даласында дүниеге келгенін мақтан етеміз.

Әдебиеттер

- [1] Зиновьев В.П. Григорий Потанин как друг азиатских народов // Томск мемлекеттік университетінің хабаршысы. Тарих сериясы. – № 2(14). – 2011. – Б. 34-36.
- [2] Письма Г.Н. Потанина. Т. 3. / Құраст. А.Г. Грумм-Гржимайло және басқалар. – Иркутск: Иркутск университетінің баспасы, 1989. – 296 б.
- [3] Потанин Г.Н. Первые лучи Востока. // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4. – Алма-Ата: Наука, 1968. – Б. 613-618.
- [4] Потанин Г.Н. Нужды Сибири // Сибирь, ее современное состояние и нужды: [Мақалалар жинағы]. – С.-Пб., 1908. – Б. 260-294.
- [5] Потанин Г.Н. Новый курс в деле инородческой школы // Сибирская жизнь. – № 73. – 1915.
- [6] Потанин Г.Н. В юрте последнего киргизского царевича (из поездки в Кокчетавский уезд) // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т. 5. – Алма-Ата: Наука, 1985. – Б. 314-315.
- [7] Потанин Г.Н. На притоке реки Токрау // Труды по этнографии и фольклору. – Астана: Алтын кітап, 2007. – Б. 85-108.
- [8] Потанин Г.Н. Поездка по Восточному Тарбагатаю летом 1864 года Карла Струве и Григория Потанина // Потанин Г.Н. Исследования и материалы. – Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – Б. 99-159.
- [9] Потанин Г.Н. Киргизы после переворота // Сибирская жизнь. – № 247. – 1917.
- [10] Потанин Г.Н. Избранные сочинения в трех томах. Т. 1. Путешествия, воспоминания и письма. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2005. – 550 б.
- [11] Рахимов Е.К. Муса Шорманов и Григорий Потанин: дружба во имя науки. // Омбы ғылыми хабаршысы. – №7(43). – 2006. – Б. 5-8.

ДЕМОКРАТ-ПРОСВЕТИТЕЛЬ Г.Н. ПОТАНИН И КАЗАХСКИЙ НАРОД

Рахимов Ернур Кендибаевич^а

^а Высшая школа искусств и гуманитарных наук, Международный университет Астана, доцент, PhD, yernur_rakhimov@mail.ru, 010000, Астана, Казахстан,

Аннотация. Григорий Николаевич Потанин – выдающийся ориенталист, фольклорист, этнограф, историк, путешественник и общественный деятель, внесший огромный вклад в научное изучение Казахстана, Сибири и Центральной Азии. В докладе сделана попытка осмыслить роль Г.Н. Потанина в формировании национального самосознания казахов во второй половине XIX – начале XX века. Данная цель достигается путем анализа его высказываний о казахском народе в различные периоды жизни. Г.Н. Потанин с большим уважением относился к казахскому народу, поскольку сам родился в казахской семье в казахских степях, с юных лет дружил с известным казахским ученым Чоканом Валихановым, а в старости имел тесные связи с деятелями Алаш. В конце-концов, мы приходим к логичному заключению, что Г.Н. Потанин как мыслитель-гуманист способствовал пробуждению «Молодой Казахии», оказал значительное влияние на формирование самосознания казахского народа.

Ключевые слова: Г.Н. Потанин, история Казахстана, казахи, общественная мысль, национальное самосознание, казахская интеллигенция.

DEMOCRAT-ENLIGHTENER G.N. POTANIN AND THE KAZAKH PEOPLE

Rakhimov Yernur ^a

^a Associate professor of the International University of Astana, PhD, yernur_rakhimov@mail.ru, 010000, Astana, Kazakhstan

Abstract: Grigory Nikolaevich Potanin is an outstanding orientalist, folklorist, ethnographer, historian, traveler and public figure who made a huge contribution to the scientific study of Kazakhstan, Siberia and Central Asia. The report attempts to comprehend the role of G.N. Potanin in the formation of the national identity of the Kazakhs in the second half of the 19th - early 20th centuries. This goal is achieved by analyzing his statements about the Kazakh people in different periods of life. G.N. Potanin had great respect for the Kazakh people, since he himself was born into a Cossack family in the Kazakh steppes, from a young age he was friends with the famous Kazakh scientist Shokan, and in old age he had close ties with the Alash activists. In the end, we come to the logical conclusion that G.N. Potanin, as a humanist thinker, contributed to the awakening of the «Young Kazakhia», had a significant impact on the formation of the self-consciousness of the Kazakh people.

Key words: G.N. Potanin, history of Kazakhstan, kazakhs, social thought, national self-consciousness, Kazakh intellectuals.